

УДК 378:316.4+37.014.611

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СУСПІЛЬНИХ ПРАКТИК

Озаровська А. В.,

*аспірант кафедри політології і філософії,
Харківський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України,
м. Харків*

Проаналізовано європейські суспільні практики виникнення й розвитку інституту вищої освіти у процесі історичного розвитку суспільства. Акцентовано на основних етапах розвитку університетів та вищої освіти в контексті соціальних викликів, змісті університетської освіти, моделях та концепціях університету тощо.

Ключові слова: університет, вища освіта, інституціоналізація, “сім вільних мистецтв”, види (форми) навчання, послідовність (спадкоємність) у навчанні, основні моделі університету.

Ozarovska A. V.,

*Postgraduate Student of Politology and Philosophy Department,
KRI NAPA, Kharkiv*

INSTITUTIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION IN HISTORY OF EUROPEAN SOCIAL PRACTICES

The article analyzes the European social practices of the emergence and development of the institution of higher education in the process of historical development of society. The focus is on the main stages of the development of universities and higher education in the context of social challenges, the content of university education, models and concepts of the university, etc.

Key words: university, higher education, institutionalization, “seven free arts”, types (forms) of education, consistency (continuity) in education, main models of university

Наукове осмислення проблеми становлення й розвитку інституту вищої освіти у процесі історичного розвитку суспільства має важливе значення для осмислення основних принципів європейського гуманітарного та адміністративного просторів, забезпечення комунікації українського та світового наукового середовища щодо менеджменту якості в державному управлінні вищими навчальними закладами.

Починаючи з 1972 р. (доповідь Римського клубу) науковці, політики й управлінці-практики інтенсивно займаються осмисленням і пошуками дієвих механізмів вирішення проблеми “меж розвитку”, що стосується всіх без винятку суспільних інститутів і пов’язана з соціально-економічними наслідками нерегульованості та непередбачуваності в розвитку суспільства. Це призвело до переосмислення стратегій сталого розвитку сім’ї, територіальної громади, регіонів, держав, європейського співтовариства тощо. З’являються нові виклики і перед вищою освітою, що вимагають її якісних змін, суттєвої, радикальної модернізації. Дискусії щодо місії сучасного університету, його покликання й призначення, а також пошуку його нових суспільно-ефективних моделей викликала публікація Б. Рідінгса “Університет в руїнах” [12] (ідеться про “класичний університет” гумбольдтівського типу.

Зрозуміло, що в контексті стратегічного планування сталого розвитку окремих територій та сфер суспільного життя необхідно з’ясувати можливості сталого розвитку кожного вищого навчального закладу.

Отже, усе зазначене вимагає застосування в даному науковому дослідженні принципу єдності історичного і логічного, що дозволяє проаналізувати послідовний і спадкоємний розвиток вищої освіти, її поступової інституціоналізації в суспільних практиках та переходу під вплив “світської влади” (державного управління).

Історії розвитку вищої освіти й університету присвячено наукові розвідки Вільгельма фон Гумбольдта, Юргена Габермаса, Ганса-Георга Гадамера, Жака Деріда, Елке Вейка, Хосе Ортеги-і-Гассета, Естріка Габріела, Емері Касла, Алана Коббана, Вольфа Лепеніса, Ендрю Люса, Джона Генрі Ньюмена, Ярослава Пелікана, Філіса Рідлі, Білла Рідінгса, Вальтера Рюга, Джона Скотта, Мадіни Тлостанової, Хуго Хорти, Карла Ясперса та ін., а також сучасних українських дослідників В. Андрущенка, О. Антонової, С. Вітвицької, Л. Горбунової, М. Зубрицької, К. Корсака, М. Култаєвої, С. Курбатова, Н. Мирончук, Н. Сидорчук тощо.

Мета статті – аналіз змін парадигмально-ціннісних орієнтирів вищої університетської освіти в історії розвитку суспільства.

Протоуніверситетська освіта має тривалу історію. До того ж ідеться не лише про стародавні європейські території, а й про Стародавній Схід з його багатовіковою науковою традицією [4, с. 25–26; 7].

Разом із тим університети в сучасному їхньому розумінні оформилися в Європі тільки в XI–XIII ст. (перші університети виникають в європейських містах: Болоньї (1088 р.), Оксфордї (XII ст., точна дата заснування Оксфордського університету невідома), Парижі (1200 р.), Кембриджі (1209 р.), Падуї (1222 р.), Неаполі (1224 р.), Лісабоні (1290 р.), Празі (1348 р.), Кракові (1364 р.), Відні (1365 р.) та ін.).

Західноєвропейські університети не випадково виникають саме в епоху пізнього Середньовіччя. Одним із найважливіших джерел прогресу середньовічної культури XI ст., що згодом потужно впливає на розвиток міської культури, стає народна селянська культура. У той час в Європі відбувається швидке зростання міст за рахунок їхнього заселення збіднілими селянами та деякими представниками знаті, яка також змінювала свій спосіб життя з різних причин. Міські види занять – торгівля й ремесло – вимагали активності, обачливості, породжували раціоналістичний підхід до життя та власної діяльності. Саме міські жителі вважаються збудниками “боротьби” за звільнення від феодала та монастиря на міських землях. Звичайно це протистояння вимагало значних зусиль і зайняло чималий історичний термін, проте завершилось успіхом [1, с. 12]. Городяни починають об’єднуватися в комуни з утворенням органів самоврядування. У XII ст. з’являється міське право – Магдебурзьке право; уперше в історії його отримало німецьке місто Магдебург у 1188 р. Магдебурзьке право передбачало такі привілеї містам: створення власних органів урядування, свого суду, купецьких об’єднань та цехів, закріплювались права міських станів – купців, міщан, ремісників, регулювались питання торгівлі, опіки, спадкування тощо.

Тогочасний європець значно розширює свої знання в галузі медицини, астрономії, географії, математики та інших наук, чому сприяли так звані “хрестові походи” та знайомство з арабською культурою. Загалом “інформаційний голод” інтелектуальної еліти суспільства вже не могла задовольняти церковна схоластика. Відтак окремі особи, які володіли певними науковими знаннями й прагнули пізнати більше, ніж це дозволяла робити церква у своїх школах, починають створювати позацерковні спілки, до яких долучаються всі охочі. Зокрема, у XII ст. в Європі почали з’являтися перші

університети (нім. *Universität*, від латин. *universitas* – сукупність; у сучасному розумінні вищий навчально-науковий заклад, який готує фахівців із багатьох галузей знань і здійснює науково-дослідну роботу). Поступово утворюються корпорації вчителів-магістрів та учнів-школярів. Основою для організації університетів стала феодальна цехова структура: товариство, присяга, регламентація праці й монополізація виробництва, посадовий розподіл за аналогією з цехом середньовічних ремісників: школяр – учень; бакалавр – підмайстер; магістр чи доктор – майстер. Тобто університетська вчена спільнота була аналогом цеху середньовічних ремісників, вченим братством, згуртованим в учнівсько-вчительську корпорацію [1, с. 14; 6, с. 23; 9, с. 19].

Оскільки всяке товариство, купецька ганза, гільдія чи торгівельно-промисловий цех у середні віки називався *universitas*, то представники педагогічного і вченого ремесел стали називатися *Universitas Studium* (вища освіта) або просто *Universitas Studentium* (студенти). Згодом закріпилася назва *Universitas Magistrorum et Scholarium*, що стала прототипом сучасного терміна “університет” (*universitas*) [9, с. 18].

У XII ст. стає звичним явищем мандрування Європою “вчених людей”. З одного боку, таким чином вони осягали практику реального життя як “жадаючі знань”, а з іншого – самі “ділилися “вченими” знаннями з населенням. “Навчаючи, вчитися самому” – такою стає головна формула середньовічної вищої освіти. Сьогоднішній учень – завтра вчитель, що й сам був не проти повчитися на вченого Майстра. Наприклад, П’єр Абеляр (1079–1142) – відомий французький богослов, філософ-схоласт і поет (досліджував питання логіки й теології) – залишає Собор Паризької Божої Матері і йде шляхами Європи навчати вчорашніх учителів й вчитися у них самому.

Значну частку серед мандрівників складали так звані *ваганти* (від латин. дієслова *vagari* – бродити), яких можна вважати найобдарованішою культурною верхівкою середньовічного учнівства. Серед вагантів було чимало поетів (сьогодні збереглися окремі збірки студентських пісень і віршів часів середньовіччя).

Перші європейські університети відрізнялися високим рівнем викладання конкретних предметів, що могло приваблювати мандрівне учнівство, шукачів нових наукових знань. Зокрема університет в Орлеані (1306 р.) був бажаним для тих, хто займався вивченням латинської мови та літератури давніх класиків, у Болоньї – приваблював тих, хто хотів стати добрим знавцем права (судових кодексів), у Париж ішли охочі оволодіти філософськими і богословськими знаннями. Найвідомішим освітнім центром в Англії був Оксфорд [1, с. 14–15; 6, с. 24].

Навчання в середньовічному університеті велося латиною і лише з XIV ст. – частково народними мовами. Усі викладачі гуртувалися в особливі організації, так звані факультети (від латин. *facultas* – здібності; йдеться про здатність викладати чи вивчати певну навчальну дисципліну). Деяко пізніше під словом “факультет” почали розуміти той структурний підрозділ університету, де викладалася певна галузь знань. Університети, як правило, мали чотири факультети, при цьому найбільш численним був “молодший”, чи “артистичний” (загальноосвітній), факультет (від латин. *artes* – мистецтво). На даному факультеті протягом п’яти-семи років вивчалися так звані “вільні мистецтва” (на навчання приймалися усі, хто мав змогу і бажання). На три “старших” факультети (медичний, юридичний та богословський) з терміном навчання п’ять-шість років приймали лише тих студентів, які закінчили “артистичний” факультет [1, с. 15; 2; 6, с. 24].

Отже, загалом навчання мало приблизно такий вигляд [9, с. 20–21]:

– віком до 15 років підліток навчався латини, читання, письма та рахунку в монастирській чи міській школі;

– після цього він міг продовжити навчання учнем університетського магістра загальноосвітнього факультету, де вивчалися “сім вільних мистецтв” (навчання тривало упродовж двох років): у цей час юнак залучався до участі в студентських диспутах і в підсумку проходив випробовування на ступінь бакалавра;

– наступні два роки відводилися на слухання лекцій з метафізики, психології, етики, політики (за творами Арістотеля), а також вивчалися космологія й математика;

– далі студент сам починав учителювати: його призначали помічником магістра (магістр проводив диспути, а студент виступав у ролі відповідача); результатом цієї праці був іспит на ступінь ліценціата (*licentiam docendi*).

Перша прочитана лекція як ліценціата була підставою для отримання фаху – “магістр вільних мистецтв” (*magister artium liberalium*).

Після цього ще два роки молодий викладач повинен був навчати студентів і продовжувати своє навчання на “старшому” факультеті. Лише після того, як “магістру мистецтв” виповнювалося 21 рік, і він уже шість років до цього опановував університетську науку, для нього починалося навчання на магістра на “старшому факультеті” й паралельно продовжувалась обов’язкова іще одна дворічна викладацька діяльність. Отже, на “старшому факультеті” існували свої правила іспитів та вікові межі, але після складання іспиту слухач отримував ступінь магістра права, медицини чи теології.

Основними видами навчання в перших університетах були лекції та диспути, водночас студенти виконували багато вправ і писали письмові роботи – трактати. Лекції поділялися на ординарні (важливі, обов’язкові) та екстраординарні (додаткові). Дисципліна на ординарних лекціях була суворою: заборонялося переривати лекцію запитаннями. Диктування лекцій з папірця засуджувалось (за диктування могли позбавити на рік права викладання). Викладач повинен був вільно й цікаво подавати матеріал.

Навчальна програма зазвичай розписувалася на цілий рік. Семестри вперше з’явилися в Німеччині наприкінці XV ст. Навчальних курсів не існувало: студенти “слухали” не курс, а певну “книгу”. Тож, і систематичного подання навчального матеріалу не було [4, с. 31–32].

Другим важливим видом (формою) навчання був диспут з певного питання (або окремої тези для обговорення), що міг тривати 15–20 годин. Диспути – дискусійні “апофеози університетської вченості” – проводились не постійно, а тільки один раз на рік упродовж двох тижнів. На цих словесних баталіях досягалося однієї з головних цілей тогочасної університетської освіти – у студентів формувалася здатність (талант) активно захищати свої погляди, майстерність вести публічні спори на досить абстрактні наукові та релігійні теми. Ці словесні суперечки розвивали в студентів навички щодо оперування фактами, вибудовування фактів у логічній послідовності, вміння абстрактно мислити.

Практичні заняття відбувалися у формі “репетицій”. На “репетиціях” студенти повторювали пройдений матеріал, відповідали на запитання, пов’язані зі змістом певного тексту [1, с. 16; 4, с. 32].

Отже, *по-перше*, із самого початку важливою функцією середньовічних європейських університетів без перебільшення можна вважати їхню

здатність до самооновлення шляхом підготовки викладачів та вчених. По-друге, їхня ієрархічна, ступенева структура освіти передбачала спадкоємність і обов'язковість проходження студентами чітко визначених ступенів навчання, а діяльність викладачів, які проводили заняття, починає розглядатися як педагогічна професія. По-третє, з поняттям “університет” пов'язується уявлення про вищий навчальний заклад, де реалізується вільне викладання і розвиток усіх галузей науки (*universitas litterarum*), незалежно від їхнього практичного застосування. По-четверте, специфічною особливістю університету, його інституціональною сутністю стає поєднання викладання з дослідженнями, або навіть тотожність дослідження й навчання, оскільки у процесі навчання постійно присутній пошук і знаходження прихованих смислів, розшифровка символів, озаріння-тлумачення як цільові настанови, методи пізнання [2; 9]. По-п'яте, однією з найважливіших ознак середньовічних університетів є те, що вони були автономними установами з органами самоврядування.

Кожний університет, як і кожний цех ремісників, мав низку привілеїв, користувався значною самостійністю і часто не підпорядковувався місцевій владі. У нелегких змаганнях за свою незалежність та права співтовариство вчителів і учнів часто зверталося до короля або вдавалося до своєрідного “страйку” – припиняло навчання й покидало місто. Міська влада, як правило, наполягала на їхньому поверненні, оскільки поява в місті університету сприяла пожвавленню громадського життя, торгівлі, зростанню прибутків. Саме це є причиною того, що міста сприяли відкриттю університетів, визначаючи конкретний мінімум учнів та оплату праці професорів [1, с. 17; 9, с. 19].

Врешті-решт статус та права університету стали підтверджуватися привілеями – особливими документами, підписаними римськими папами чи королями. Привілеї закріплювали університетську автономію (власний суд, управління навчальним закладом, право надання наукових ступенів тощо), а також звільняли студентів від військової служби тощо.

Певні елементи інституціоналізації середньовічного європейського університету стосуються отримання ним цілого ряду прав і привілеїв, що відбувається протягом XII–XIII ст., або у той же час, коли згідно із Магдебурзьким правом надаються привілеї й більшості європейських міст. Серед університетських привілеїв можна виокремити таке:

- дозвіл на вивчення не лише “семи вільних мистецтв”, а й право (цивільне і канонічне), теологію, медицину;
- право на отримання частки бенефіціальних церковних доходів на навчання;
- можливість викладача працювати в будь-якому іншому університеті без додаткових іспитів за умови наявності ступеня доктора наук одного із навчальних закладів;
- відповідальність тих, хто навчається, перед вчителями або місцевим єпископом (за вибором) замість загальної відповідальності перед міськими суддями;
- право видавати свої закони, статuti й розпорядження, що регламентують оплату праці викладачів, прийоми і методи навчання, дисциплінарні норми, порядок проведення іспитів тощо [9, с. 19–20].

Університети створювалися під впливом потужних на той час соціальних інститутів – церкви і світської влади. Проте, незалежно від внутрішньої й зовнішньої політики університетського співтовариства, загально визнана

й загальноприйнята система цінностей і нормативів середньовічного університету базувалася, як уже зазначалося, на органічному поєднанні навчання, дослідження і виховання, що й забезпечило університетам стійкість, життєздатність та суспільну значущість в епоху Середньовіччя й наступні періоди європейської історії. Навчання “семи вільним мистецтвам” було достатнім для отримання студентами кваліфікації бакалавра, а наступні спеціалізовані форми навчання на факультетах теології, медицини, права і вільних мистецтв створювали сприятливі умови для найбільш заможних та здібних студентів на отримання ступеня магістра. Після складання кваліфікаційного іспиту (*ius ubique docendi*) та закінчивши повний курс навчання в університеті (11–15 років) магістри отримували ступінь доктора наук і право викладання в будь-якому європейському університеті. Зміст магістерської підготовки мав гуманітарну спрямованість і орієнтованість на інтелектуальний розвиток магістранта [1, с. 16; 2; 9, с. 20].

У свою чергу, серед основних типів університетської освіти у період Середньовіччя фахівці пропонують виділяти дві основні моделі, а саме: модель Болоньї, зі *світською орієнтацією*, домінуванням студентської гільдії, яка на свій розсуд визначала структуру, зміст навчальних дисциплін та обирала на контрактній основі професорів, а також Паризьку модель – з переважанням магістерської гільдії, з помітно вираженою *теологічною спрямованістю*, сильним впливом факультету вільних мистецтв, де університет утворювали магістри, а студенти були лише членами університетської спільноти [2; 9, с. 22].

Важливою особливістю Болонського університету можна вважати те, що він був юридичним, на противагу Паризькому університету, де з самого початку було віддано перевагу теології. Наслідком виключно юридичної спрямованості освіти в Болонському університеті стало те, що він не був підпорядкований, подібно Сорбонні, верховному управлінню пап, оскільки дозволу Ватикану на викладання римського права не було потрібно, разом із тим для занять теологією папська санкція була необхідною. У 1253 р. папський престол затвердив привілейований статус університету, запровадивши при цьому процедуру участі в якості контролера на іспитах і за видачею дипломів представника церкви (болонський архієпископ).

Студенти університету не тільки обирали ректора, організували свої ради (*consiliani*) і проводили збори студентського братства, а й самі наймали професорів, оплачували їхню роботу. Окрім того, кращі студенти займалися прийомом до університету. Єдине серйозне зобов'язання, що накладалося на випускника, – відпрацювати після закінчення університету задля слави міста [4, с. 39–40].

У 1158 р. німецьким імператором Фрідріхом I, який був на той час королем Ломбардії, надані студентам, які вивчали право, такі пільги: вільно подорожувати по всіх країнах, користуючись захистом його імені; бути підсудним у Болоньї виключно суду викладачів або єпископа. Усе це оформлено у вигляді спеціальної хартії, що стала першим у Старому Світі університетським статутом [4, с. 43].

За наявності цілої низки інституціональних ознак, середньовічний університет тривалий час залишився доінституціональним утворенням, оскільки була відсутньою система освіти та управління освітою; існування різних типів шкіл не передбачало наступності й послідовності (ступневості) в освіті та ін. Водночас університети відігравали значну роль у розвитку

культури, подоланні феодальної обмеженості, донесенні середньовічній людині значної частки спадку від античного світу, вони сіяли смуту та сумніви в розумінні людсьми світу природи та світу їхнього власного буття, незважаючи на загрози для життя від інквізиції.

Головними принципами, що притаманні університету незалежно від історичної епохи, вважаються:

- повнота пропонованого в університеті наукового знання;
- дух свободи творчості у процесі викладання та навчання;
- здатність університету до самооновлення шляхом підготовки викладачів та вчених [3, с. 16–17; 9, с. 18].

Отже, процес інституціоналізації вищої освіти пов'язано з двома базовими соціально-історичними моделями університету: середньовічний докласичний університет (доінституційний етап у його розвитку) та класичний університет (інституціональний етап). Це спричинено певними змінами його соціально значущих функцій, соціальних цінностей та норм поведінки людей. Зміна ціннісних орієнтацій в епохи Відродження, Нового часу та Просвітництва привела до формування нових ідеалів освіти, що відповідали вимогам часу. На початок XIX ст. університетська освіта досягла розвиненої інституційної стадії [9, с. 19, 22].

Інституціональну стадію в розвитку університетської освіти пов'язано з моделлю класичного університету, у межах якої фахівці виділяють чотири його концепції: гумбольдівська (німецька), наполеонівська (французька), ньюманівська (англійська) і американська.

До кінця XVIII ст. секуляризація, Велика французька революція та Просвітництво приводять до переосмислення ролі освіти і знань у суспільному поступі [5] й до появи так званого кантівсько-гумбольдівського університету (за визначенням дослідника Б. Рідінгса [12]), який відповідає часу утворення держав-націй і є потужним провідником ідей національної держави та національної культури. В кантівсько-гумбольдівському університеті гуманітарна думка й природознавство знаходяться на службі нових суспільних відносин, що народжуються в нових державах-націях.

Німецька модель університету ґрунтувалась на ідеї академічної свободи, незаангажованості науки в осягненні істини, навчання студентів мисленню, а не професії, поєднанні навчання і наукових досліджень, внутрішньому саморозвитку університету й університетської освіти.

Згідно з англійською моделлю, університет також не повинен слугувати вузькопрактичним інтересам, а передусім пізнанню істини. Від німецької моделі його відрізняє певне відокремлення навчання від наукових досліджень та переконання, що університет повинен займатися лише навчанням (розвитком) особистості, її підготовкою до активної, творчої діяльності.

Відповідно до американської моделі університету його головною метою є виховання інтелектуалів, здатних забезпечити суспільний поступ; органічне поєднання навчальної й дослідницької роботи, науки й виробництва; обов'язковість для викладачів ведення наукових досліджень на виробництві. Університет має бути місцем, де завершується навчання теорії, яка розуміється як засіб розвитку цивілізації.

Французька модель передбачає: публічний характер університетів і сильний вплив на них держави; регламентацію урядом управління університетом; законодавче регулювання програм навчання; концентрацію на навчанні й окремії організації наукових досліджень [3; 9, с. 22–23].

У різних моделях університету проявляються різні національні традиції, соціальний досвід, зокрема способи організації системи вищої школи. Звичайно, жодна з наведених моделей не застосовується (не існує) в чистому вигляді, а соціальний інститут вищої освіти є певною комбінацією зазначених моделей [9].

Підсумовуючи зазначене, можна наполягати на тому, що виникнення європейського університету стає суспільною легітимацією вчених та знання. *По-перше*, йдеться не лише про юридичне визнання університету як *Universitas* (у тогочасній Болонії *universitas* – студентська організація чи корпорація, гільдія, яка отримала від міста хартію, що надавала студентській громаді права певного стану автономії). Разом із юридичною легітимацією студентської та викладацької громади як суспільного стану набуває суспільного визнання загальна освіта (*studium altiore*).

По-друге, незважаючи на певні відмінності щодо дисциплін, які викладалися в перших університетах (сім так званих “вільних мистецтв”, а також право, теологія, медицина), їхній пізнавально-світоглядний та методологічний зміст свідчить про те, що у формі університетів набували суспільного визнання й наука, наукове знання (*episteme, scientia*), хоча і в контексті світоглядного горизонту теології. Тобто з самого початку університет слугував за суспільну форму легітимації не тільки стану людей, яким церква довіряла місію викладання щодо істин одкровення, а й навчання молоді навичок пошуку знань, наукових знань як системи раціональних доведень, публічних обґрунтувань тощо.

Вивільнення університету з-під опіки церкви, зміна теологічної схоластики на світську освіту в Новий час, на початку доби Модерну трансформують новий зміст легітимаційної функції університету, що стосується суспільного прогресу, розвитку націй-держав та національної культури.

Список використаних джерел

1. Антонова О. Є. Вступ. Слово про людину і науку середньовіччя // Історія університетської освіти: виникнення, становлення, розвиток: зб. наук. пр. молодих дослідників / за ред. О. Є. Антонової, В. В. Павленко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Вип. 2. С. 7–17.
2. Вітвицька С. С. Системно-історичний аналіз етапів становлення магістратури в Україні та Росії // Вісник Житомир. держ. ун-ту імені Івана Франка. 2005. № 25. С. 249–252. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/7606/97/>.
3. Ідея Університету : Антологія / упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. Львів: Літопис, 2002. 304 с.
4. Історія університетської освіти: виникнення, становлення, розвиток: зб. наук. пр. молодих дослідників / за ред. О. Є. Антонової, В. В. Павленко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Вип. 2. 308 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/12524/1/Випуск%202.pdf>.
5. Корженко В. В. Філософія виховання: зміна орієнтацій: монографія. Київ: Вид-во УАДУ, 1998. 304 с.
6. Левківський М. В. Історія педагогіки: навч.-метод. посіб. 4-те вид. Київ: ЦУЛ, 2016. 190 с.
7. Новая жизнь Наланды: в Индии восстаноят древнейший буддийский университет. URL: http://savetibet.ru/2007/01/19/new_life_of_nalanda.html.
8. Пелікан Я. Ідея університету: пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2009. 360 с.
9. Сидорчук Н. Г. Соціально-історичні моделі університетської освіти // Історія університетської освіти: виникнення, становлення, розвиток: зб. наук. пр. молодих дослідників / за ред. О. Є. Антонової, В. В. Павленко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Вип. 2. С. 18–24.

10. Феномен університету в контексті "суспільства знань": монографія (рукопис) / В. П. Андрущенко, І. М. Предборська, Є. А. Пінчук, І. В. Степаненко та ін. Київ, 2014. 256 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/9737/1/1%20%.pdf>.

11. A History of University in Europe. Volume I : Universities in the Middle Ages // Cambridge University Press. 1992. 506 p.

12. Readings Bill. University in ruins / Bill Readings // Harvard University Press. 1996. 256 p.

Надійшла до редколегії 03.10.2017 р.